

Βιβλιοκρισία

Στυλιανός Ε. Κατάκης

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
stylkatakis@arch.uoa.gr

G. A. Aristodemou and Th. P. Tassios (eds), *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and monumental fountains. Function in context* (Archaeopress Roman Archaeology 35), Oxford 2018, ISBN: 978-1-78491-764- 7, 978-1-78491-765-4 (e-PDF), σελ. 4+258, ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες, χαρτόδετο.

Στις αρχές του 2018 κυκλοφόρησε το συλλογικό έργο *Great Waterworks in Roman Greece. Aqueducts and monumental fountains. Function in context*, στην αγγλική γλώσσα, το οποίο επιμελήθηκαν η Δρ Γεωργία Α. Αριστοδήμου και ο ομ. καθ. ΕΜΠ Θεοδόσιος Τάσιος.¹

Προτού όμως αναφερθούμε στο περιεχόμενο του τόμου οφείλουμε λίγες φράσεις για τους επιμελητές, από τους οποίους ουσιαστικά εξαρτάται η επιτυχία ή μη της συλλογικής αυτής προσπάθειας μελέτης των υδραγωγείων και μνημειακών κρηνών στη Ρωμαϊκή Ελλάδα.

Ο ομότιμος καθηγητής του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Θεοδόσιος Τάσιος, πολιτικός μηχανικός με διεθνή σταδιοδρομία και διακρίσεις, είναι ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένος σε κοινωνικά και φιλοσοφικά θέματα, πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρίας και της Ένωσης για τη Μελέτη της Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, ομιλητής και διοργανωτής συναντήσεων για θέματα παιδείας και ιστορίας. Καίρια είναι τα σχετικά κείμενά του στον τύπο. Στους αρχαιολόγους – με την ευρεία έννοια της λέξης - είναι γνωστός για το μεγάλο ενδιαφέρον του για την αρχαία τεχνολογία.²

Η Δρ Γεωργία Αριστοδήμου διδάσκει ρωμαϊκή αρχαιολογία στα μεταπτυχιακά προγράμματα της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος, όπου επίσης συντονίζει το Summer School του Πανεπιστημίου σχετικά με την αρχαία τεχνολογία. Η διδακτορική της διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης εκδόθηκε το 2012 και επιγράφεται «Ο γλυπτός διάκοσμος Νυμφαίων και Κρηνών στο Ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας».

1 Το παρόν κείμενο βασίζεται εν πολλοίς στην παρουσίαση του Τόμου στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών στις 2.11.2018. Ευχαριστώ ιδιαίτερω τους επιμελητές του Τόμου Γ.Α. Αριστοδήμου και Θ. Τάσιο για την τιμητική τους πρόταση.

2 Βλ. στο οπισθόφυλλο του Τόμου και στο https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B4%CF%8C%CF%83%CE%B7%CF%82_%CE%A4%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82.

Ο τόμος περιέχει συνολικά 13 μελέτες που συνοδεύονται από πάμπολλες, έγχρωμες και ασπρόμαυρες φωτογραφίες και σχέδια, ενώ πλούσια είναι και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση κάθε επιμέρους εργασίας. Οι μελέτες χωρίζονται σε δύο ομάδες: για τα υδραγωγεία και για τα νυμφαία αντίστοιχα.

Μετά τον Πρόλογο από τους επιμελητές ακολουθούν δύο Εισαγωγές: μία για το πρώτο μέρος, «Roman Aqueducts in Greece», από τον καθ. Τάσσιο και η άλλη για το δεύτερο μέρος του τόμου, «Roman Monumental Fountains (Nymphaea) in Greece», από τη Δρ. Αριστοδήμου. Οι Εισαγωγές αυτές αποτελούν ουσιαστικά και τα συμπεράσματα των επιμέρους μελετών. Θα μείνω λίγο περισσότερο σε δύο σημεία του περισσότερο συνθετικού κειμένου του καθ. Τάσσιου, ο οποίος σχολιάζει τις αναφορές του Βιτρούβιου, τον 1ο αι. π.Χ., σε όλους τους τρόπους μεταφοράς νερού, εκτός από τις μεγάλες υδατογέφυρες που χαρακτηρίζουν τα υδραγωγεία των μετέπειτα αυτοκρατορικών χρόνων. Πρέπει να τονιστεί ότι απόλυτη προϋπόθεση για τη δημιουργία τέτοιου μεγέθους τεχνικών έργων είναι η ειρήνη. Με την εγκαθίδρυση λοιπόν της *Pax romana* από τον Αύγουστο, ανοικοδομούνται μεγάλα υδραγωγεία σε όλη την έκταση της Αυτοκρατορίας, τα πλείστα των οποίων συνδυάζουν την τεχνική με την αισθητική αρτιότητα, όπως ενδεικτικά για την ομορφιά και το μέγεθός τους τα υδραγωγεία της Νικόπολης στην Ήπειρο και της Μυτιλήνης στην Λέσβο, που εξετάζονται στον παρόντα τόμο.

Ο καθ. Τάσσιος δίνει επίσης τον κατάλογο 40 υδραγωγείων στον σημερινό ελληνικό χώρο. Ασφαλώς υπάρχουν αρκετά ακόμη, πολλά από τα οποία δεν έχουν μελετηθεί. Λόγω προσωπικής ενασχόλησης με την περιοχή, σημειώνω αυτό της πόλης της Επιδαύρου που μαρτυρείται και επιγραφικά (*IG IV 1²,26*). Λείψανα των πυλώνων της τοξοστοιχίας μόλις που διακρίνονται στον δρόμο που οδηγεί στο θέατρο της πόλης και θα τροφοδοτούσε ένα λουτρικό οικοδόμημα σε επαφή με το θέατρο, προφανώς δε και την Κρήνη (δεξαμενή στα ρωμαϊκά χρόνια) που αποκαλύφθηκε πρόσφατα βορειότερα¹.

Το πρώτο μέρος, λοιπόν, του τόμου που αφορά τα Υδραγωγεία, ξεκινά με τη μελέτη της διδάκτορος Αρχαιολογίας Ασημίνας Καϊάφα-Σαροπούλου σχετικά με τους θολοσκέπαστους αγωγούς υδραγωγείων στη Ρωμαϊκή Μακεδονία («Vaulted-roof aqueducts in Roman Macedonia»), μελέτη που βασίζεται στη διδακτορική διατριβή της και σε αρκετές συναφείς μελέτες της ίδιας. Πρόκειται για σήραγγες πλάτους 45-80 εκ. και ύψους 1-1,5 μ. περίπου με επίπεδο πυθμένα κυρίως από πήλινες πλάκες, ισχυρό υδραυλικό κονίαμα στα τοιχώματα και θολωτή στέγη από λίθους ή και πλίνθους, με ανοίγματα για τον καθαρισμό του εσωτερικού τους κατά διαστήματα. Η συγγραφέας δίνει έμφαση στα παραδείγματα του Δίου, των Φιλίππων, της Έδεσσας και της Θεσσαλονίκης και τονίζει το υψηλό τεχνολογικό επίπεδο των μηχανικών της εποχής.

Ακολουθεί η μελέτη του επίτιμου Εφόρου Αρχαιοτήτων και επί χρόνια ανασκαφέα της Νικόπολης, Κωνσταντίνου Ζάχου και του αρχιτέκτονα Λεωνίδα Λεοντάρη για το υδραγωγείο της Νικόπολης («The aqueduct of Actian Nicopolis»). Πρόκειται για ένα από τα μεγαλύτερα και περισσότερο εντυπωσιακά υδραγωγεία στον ελληνικό χώρο, το οποίο παρουσιάζεται εδώ για πρώτη φορά στην πλήρη μορφή του. Από απόσταση 50 χλμ., το νερό από τις πηγές του Λούρου στον σημερινό Άγιο Γεώργιο –το οποίο ακόμη υδροδοτεί την Άρτα και την Πρέβεζα καθώς και πολλά χωριά της περιοχής– οδηγούνταν στη Νικόπολη με μεγάλες τοξοστοιχίες και σήραγγες που ακόμη προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση. Το δεύτερο μέρος της μελέτης ανήκει νοηματικά στο δεύτερο μέρος του τόμου, καθώς παρουσιάζει τα δύο μεγάλα Νυμφαία σχήματος Π παρά τη δυτική πύλη, αριστερά και δεξιά της οδού που συνέχιζε ως *decumanus maximus* στο εσωτερικό της πόλης. Ενδιαφέρον είναι ο τρόπος που τα κρηναία αυτά οικοδο-

1 Λαμπρινουδάκης κ.ά. 2017.

μήματα συνδέονται με το υδραγωγείο. Δυστυχώς δεν έχει σωθεί ο άλλοτε πλούσιος γλυπτός διάκοσμος που έφεραν στις κόγχες.

Οι μελετητές ερευνούν την πορεία του υδραγωγείου και στο εσωτερικό της πόλης, σημαντική δε στην έρευνα είναι η προσπάθεια χρονολόγησής του. Πιστεύουν ότι η κατασκευή του ξεκίνησε επί Νέρωνος (54-68 μ.Χ.) και ολοκληρώθηκε από τον Αδριανό (117-138 μ.Χ.), με τον οποίο συνδέεται η κατασκευή και άλλων υδραγωγείων στον ελληνικό χώρο, όπως της Κορίνθου και του Άργους, σταμάτησε δε να λειτουργεί στα τέλη του 5ου αι. μ.Χ.

Με τη μελέτη για την ύδρευση της Θεσσαλονίκης («The water supply of Roman Thessaloniki») του Μανόλη Μανωλεδάκη, αναπληρωτή καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας στο Διεθνές Ελληνικό Πανεπιστήμιο στη Θεσσαλονίκη, ερχόμαστε πάλι στη Μακεδονία. Λογικά, επομένως, η ανακοίνωση αυτή θα έπρεπε να ακολουθήσει αυτή της Α. Καϊάφα-Σαροπούλου. Η Θεσσαλονίκη ήταν μία από τις σημαντικότερες πόλεις της αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα από τον 3ο αι. μ.Χ. και εξής. Η ύδρευσή της γινόταν από το όρος Κισσός, σημερινός Χορτιάτης, σε απόσταση 20 χλμ. με συνδυασμό υπογείων σηράγγων, ενός εκτεταμένου υδρομαστευτικού συστήματος στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής και μίας υδατογέφυρας. Το υδραγωγείο κατασκευάστηκε μάλλον τον 1ο αι. μ.Χ., συνέχισε όμως να επισκευάζεται και να λειτουργεί μέχρι τουλάχιστον το 1945 και κάποια τμήματά του μέχρι το 1975! Δυστυχώς, λείπει η απεικόνιση της συνολικής πορείας του υδραγωγείου, ενώ πολύ χρήσιμη είναι η προσπάθεια διάκρισης και χρονολόγησης των διαφορετικών οικοδομικών φάσεων της κοιλαδογέφυρας κοντά στο χωριό Χορτιάτης (εικ. 12-13).

Το ιδιότυπο υδραγωγείο της Αθήνας («The Hadrianic aqueduct of Athens and the underlying tradition of hydraulic engineering») μελετά από χρόνια ο Ευστάθιος Δ. Χιώτης, τέως Δ/ντής της Δημόσιας Επιχείρησης Πετρελαίου και του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών, και μας δίνει εδώ τα αποτελέσματα των ερευνών του. Λόγω της έλλειψης πλούσιων πηγών στην Αττική, δημιουργήθηκε ένα ευρύ υδρομαστευτικό σύστημα που συγκεντρώνει τα υπόγεια ύδατα και από πηγές στους πρόποδες της Πάρνηθας, στην περιοχή του Ολυμπιακού χωριού, και τα οδηγεί στο άστυ με υπόγεια σήραγγα μήκους 20 περίπου χλμ. μέχρι τη Δεξαμενή στην ομώνυμη πλατεία στο Κολωνάκι. Το μοναδικό αυτό έργο έχει πρόσφατα μελετηθεί από την Leigh,² ενώ αναμένονται τα πορίσματα της έρευνας του σπηλαιολόγου Π. Δευτεραίου. Ο Χιώτης επικεντρώνεται, επομένως, στο σύστημα κατασκευής των σηράγγων σε πολύ μεγάλο βάθος, κάτω από τον υδροφόρο ορίζοντα, και τον τρόπο διανομής των υδάτων στην πόλη. Όπως επισημαίνει, για την κατασκευή του υδραγωγείου ήταν βασική η παλαιότερη γνώση κατασκευής υδραυλικών εγκαταστάσεων και διάνοιξης μεταλλευτικών στοών σε μεγάλα βάθη.

Το έργο ξεκίνησε ο Αδριανός αλλά ολοκλήρωσε ο Αντωνίνος ο Ευσεβής, όπως βεβαιώνει η επιγραφή στο προστώ της Δεξαμενής. Τον 5ο αι. μ.Χ., όταν το Αδριάνειο υδραγωγείο είχε εγκαταλειφθεί, κατασκευάστηκε ένα νέο με τον «κανονικό» τρόπο, τοξοστοιχίες του οποίου σώζονται στη Νέα Ίωνία και την Καλογρέζα. Σημειωτέον ότι το Αδριάνειο υδραγωγείο λειτούργησε πάλι από τα μέσα του 19ου αι. μέχρι τη δεκαετία του 1930.

Ο επίκουρος καθηγητής κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Γιάννης Λώλος, έχει ασχοληθεί επί μακρόν με το υδραγωγείο της Κορίνθου.³ Πρόκειται για το μεγαλύτερο σε μήκος υδραγωγείο, στον ελληνικό χώρο, μήκους 85 χλμ., που μεταφέρει το νερό από τη Στυμφαλία στην Κόρινθο μέσω σηράγγων και κοιλαδογεφυρών, έργο επίσης του Αδριανού. Ο Λώλος εστιάζει εδώ («The Hadrianic aqueduct in Corinth») σε νεότερες έρευνες του υδραγωγείου στην περιοχή του Ακροκορίνθου και του Ιερού της Δήμητρας και της Κόρη, καθώς

2 Leigh 1998.

3 Λώλος 2010.

και μέσα στην πόλη, και προσπαθεί να εντοπίσει τη θέση των *castelli divisorii*, των κεντρικών δεξαμενών όπου κατέληγε ο αγωγός και γινόταν η διανομή στα επιμέρους σημεία της πόλης, στις πολυάριθμες κρήνες και λουτρά της.

Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λέσβου Γιάννης Κουρτζέλλης, και Μαρία Παππά και ο πολιτικός μηχανικός της ίδιας Εφορείας Γιώργος Κακές, παρουσιάζουν το υδραγωγείο που έφερνε νερό στην πλούσια πόλη της Μυτιλήνης, από πηγές στο όρος Όλυμπος («The Roman aqueduct of Mytilene»). Πρόκειται για μία πολύ σημαντική μελέτη, καθώς οι συγγραφείς αποτυπώνουν για πρώτη φορά την πορεία του υδραγωγείου και σημειώνουν την άριστη κατασκευή των αγωγών και την εξαιρετική αρχιτεκτονική μορφή των τοξοστοιχιών, όπως σώζονται κυρίως στην περιοχή της Μόριας, που το κατατάσσουν στα ωραιότερα ρωμαϊκά υδραγωγεία. Χρονολογούν τέλος το όλο έργο στο β' μισό του 2ου αι. μ.Χ.

Το υδραγωγείο της Σάμου παρουσιάζει ο πολιτικός μηχανικός Ήθλαύγης Δημητρίου, ο οποίος μελέτησε το έργο ήδη από το 2003 («Roman aqueduct of Samos»).⁴ Το υδραγωγείο αποτελεί πιο σημαντικό τεχνικό έργο της ρωμαϊκής περιόδου στη Σάμο. Δημιουργήθηκε για να συμπληρώσει το αρχαϊκό «όρυγμα του Ευπαλίνου» που δεν επαρκούσε πλέον για τις ανάγκες του πληθυσμού της πόλης της Σάμου, στο σημερινό Πυθαγόρειο. Με τη μελέτη του Δημητρίου, και τη βοήθεια της μεγάλης πυρκαγιάς της Σάμου το 2000 –δυστυχώς– γνωρίζουμε πλέον σαφώς την πορεία του υδραγωγείου από τις πηγές του Ίμβρασου ποταμού, σε απόσταση 15,5 χλμ.

Το πρώτο μέρος του τόμου κλίνει με το υδραγωγείο της ορεινής Λύττου στην κεντρική Κρήτη («A Roman aqueduct through the Cretan highlands – securing the water supply for elevated Lyttos»), από την επίκουρη Καθηγήτρια στο University College του Δουβλίνου Amanda Kelly, η διδακτορική διατριβή της οποίας ήταν ακριβώς τα υδραγωγεία και τα πολυάριθμα λουτρά της ρωμαϊκής Κρήτης. Η ερευνήτρια διερευνά τις δυσκολίες της διασφάλισης της προμήθειας νερού σε μία πόλη που βρισκόταν στις πλαγιές των Λασηθιώτικων ορέων στο εσωτερικό του νησιού σε υψόμετρο 600 περίπου μέτρων, οπότε η πηγή του νερού έπρεπε να βρίσκεται σε ακόμη υψηλότερο επίπεδο. Η διαδρομή οντως του υδραγωγείου είναι 22 χλμ. κατά μήκος βαθιών φαραγγιών, όπως είναι σύνηθες στο κρητικό ανάγλυφο. Η συγγραφέας θίγει επίσης το ζήτημα του ιδιαίτερου υδραγωγείου της Χερσονήσου, που παλαιότερα πίστευαν ότι υδροδοτείτο από αυτό της Λύττου.

Το δεύτερο μέρος του τόμου περιλαμβάνει τις συνήθως μνημειώδεις κρήνες, εκεί όπου καταλήγουν τα νερά των υδραγωγείων και προσφέρονται στους πολίτες, ιδανικός τόπος προβολής και προπαγάνδας για αυτούς που χρηματοδότησαν τα έργα αυτά.

Η πρώτη μελέτη («Shifting tides: approaches to the public water-display of Roman Greece») από τον Dylan Kelby Rogers, τέως υποδιευθυντή της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, αποτελεί μία γενική εισαγωγή στο θέμα, το οποίο έχει απασχολήσει τον συγγραφέα από φοιτητή, μόλις δε εκδόθηκε σχετική μονογραφία του.⁵ Ξεκινά με την ορολογία και σημειώνει ότι ο όρος Νυμφαίο, για τα μνημειώδη κρηναία οικοδομήματα που έχει καθιερωθεί στην αρχαιολογική γλώσσα ανήκει κυρίως στην περίοδο της ιταλικής αναγέννησης! Μετά από την ιστορία της έρευνας, ο μελετητής επανεξετάζει παραδείγματα κρηνών σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο έχουν ανιδρυθεί: σε ιερά, όπως σ' αυτό του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο (αν και το συγκεκριμένο παράδειγμα δεν είναι επιτυχές, καθώς το οικοδόμημα που ονομάζεται Νυμφαίο παρουσιάζει αρκετά ερμηνευτικά προβλήματα, όπως, ενδεικτικά, το γεγονός ότι δεν έχουν σωθεί αγωγοί νερού προς αυτό), σε Αγορές, όπως στο Forum των Φι-

4 Δημητρίου 2003.

5 Rogers 2018.

λίππων, και σε Θέατρα, όπως στη Σπάρτη, τη Σικυώνα και την Κόρινθο, ανοίγοντας έτσι νέους δρόμους στη μελέτη των κρηνών.

Η εκ των επιμελητών του Τόμου Γεωργία Αριστοδήμου ασχολείται με τον γλυπτό διάκοσμο των Κρηνών και το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο δημιουργήθηκαν («Fountain figures from the Greek provinces: monumentality in fountain structures of Roman Greece as revealed through their sculptural display programs and their patrons»). Αρχίζει με τον ορισμό της κρηναίας μορφής (*fountain figure*) ως αυτής που έχει τα κατάλληλα τεχνικά χαρακτηριστικά ώστε να λειτουργεί ως κρουνός νερού ή που ανασκαφικά σχετίζεται βεβαιωμένα με κρήνη, και εξετάζει τις υποκατηγορίες των έργων αυτών. Θεματικά τα κρηναία αγάλματα ανήκουν κατά πρώτον σε θεότητες που κατά κύριο λόγο σχετίζονται με το νερό και τη φύση, όπως π.χ. ο Ποσειδών στην ομώνυμη κρήνη στην Κόρινθο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία αυτοκρατόρων ή ιδιωτών στον γλυπτό διάκοσμο Κρηνών, όπως ο κολοσσιαίος Αδριανός στο Νυμφαίο του Άργους,⁶ όπου καταλήγει το υδραγωγείο που έφτιαξε ο ίδιος αυτοκράτορας, και τα αγάλματα της αυτοκρατορικής οικογένειας και αυτής του Ηρώδη Αττικού με τη μορφή του Δία ανάμεσά τους στο γνωστό σε όλους μεγαλοπρεπές Νυμφαίο που ανίδρυσε στην Ολυμπία. Γίνεται επομένως κατανοητή η σημασία της επιλογής των κρηναίων γλυπτών καθώς αντικατοπτρίζει τη θέση και απόψεις της κοινότητας αλλά και των χορηγών των μνημείων αυτών.

Η Shawna Leigh, λέκτορας στο Hunter College της Νέας Υόρκης, για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω με αφορμή τη διδακτορική διατριβή της για το αδριάνειο υδραγωγείο της Αθήνας, δημοσιεύει το λεγόμενο Νυμφαίο στην αρχαία Αγορά της Αθήνας («The monumental fountain in the Athenian Agora: reconstruction and interpretation»). Το ανασκαφέν το 1954 οικοδόμημα βρίσκεται αμέσως δυτικά του λεγόμενου Νοτιοανατολικού Ναού, ενώ το δυτικό του τμήμα κατέλαβε αργότερα ο ναός των Αγίων Αποστόλων. Σώζεται μόνο στο επίπεδο των θεμελίων, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τη μορφή της ανωδομής, από την οποία σώζονται ελάχιστοι λίθοι. Σε σχετικές μελέτες το ημικυκλικό σχήμα του οδήγησε στη σύνδεσή του με το Νυμφαίο του Ηρώδη Αττικού στην Ολυμπία και στην υπόθεση ύπαρξης δύο ορόφων, κάτι το οποίο η μελετήτρια δεν αποκλείει, αλλά δεν θεωρεί και απαραίτητο. Η μελέτη εστιάζει και στη σύνδεση του Νυμφαίου με το υδρευτικό σύστημα της Αθήνας, είτε κατευθείαν με τη δεξαμενή του Αδριάνειου Υδραγωγείου στην πλαγιά του Λυκαβηττού, είτε αποτελώντας το ίδιο δεξαμενή διανομής περαιτέρω του νερού (*castellum divisorum*). Εξετάζεται επίσης η θέση του Νυμφαίου στην Αγορά σε πλατεία που ανοίγει μπροστά από το Νυμφαίο και τον λεγόμενο ΝΑ ναό, ανοικτή προς την πομπική οδό των Παναθηναίων.

Στη συνέχεια ο Δρ. Mario Trabucco della Torretta επαναδιαπραγματεύεται τις ρωμαϊκές οικοδομικές φάσεις της μεγαλοπρεπούς κρήνης Αρσινόης στη Μεσσήνη («New water from old sources: the case of the Arsinoe fountain of Messene»). Παρά την αναλυτική μελέτη της κρήνης από τον Claus Reinholdt,⁷ ο Trabucco della Torretta επανέρχεται στην παλαιότερη προσωπική του έρευνα,⁸ από την οποία συμπέρανε ότι η Κρήνη ανιδρύθηκε στο ύστερο 4ο αι. ή πρώιμο 3ο αι. π.Χ. και όχι έναν αιώνα αργότερα, όπως πιστεύεται από τον ανασκαφέα Π. Θεμελη και τον C. Reinholdt. Το β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. η συνεχής ιωνική κιονοστοιχία της πρόσοψης – όπως είχε διαμορφωθεί κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο – διακόπηκε με την ανίδρυση μίας τρίτοξης πρόσοψης μπροστά από ένα ημικυκλικό βάθρο για αυτοκρατορικά αγάλματα όπως μας πληροφορεί μία επιγραφή που βρέθηκε κοντά. Μία επομένως πλούσια ελληνιστική κρήνη μετατράπηκε σε ένα ρωμαϊκό Νυμφαίο, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, ο οποίος συ-

6 Vitti 2018.

7 Reinholdt 2009.

8 Trabucco 2007.

νεχίζει αναζητώντας ανάμεσα στους εξέχοντες πολίτες της Μεσσήνης τον Τιβέριο εκείνο που αναφέρεται ως χρηματοδότης του έργου, το πιο ενδιαφέρον ίσως τμήμα της μελέτης.

Η τελευταία μελέτη του τόμου μας γυρίζει πάλι στην Κρήτη, στο Νυμφαίο κοντά στο λεγόμενο Πραιτόριο της Γόρτυνας, της πρωτεύουσας της επαρχίας Κρήτης και Κυρηναϊκής και μόνο της Κρήτης μετά τη διοικητική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού («Reflecting the past: the nymphaeum near the so-called Praetorium at Gortyn»). Συγγραφέας είναι η Brenda Longfellow, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Iowa στις ΗΠΑ που έχει στο ενεργητικό της μία μονογραφία για τη μορφή, τη σημασία και την ιδεολογία των ρωμαϊκών, μνημειακών κρηνών.⁹ Μας παρουσιάζει το σχήματος Π Νυμφαίο στη Γόρτυνα, έργο του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ., άγνωστου χορηγού, με πλούσιο γλυπτό διάκοσμο. Η μελέτη επικεντρώνεται στην φάση της ύστερης αρχαιότητας, όταν η ανοικτή δεξαμενή καλύφθηκε με μία καμάρα, και θέλει να εξηγήσει τους λόγους που ο πάτρων της εποχής αυτής χρησιμοποίησε παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά στη νέα πρόσοψη του Νυμφαίου που ξανάστησε και τα παλαιότερα γλυπτά, μολονότι το κατώτερο τμήμα τους δεν θα φαινόταν πίσω από τη θολωτή δεξαμενή. Η Longfellow συμπεραίνει ότι η μορφή αυτή οφειλόταν αφενός σε διατάξεις του Θεοδοσιανού κώδικα που απαγόρευαν τη μετακίνηση αγαλμάτων από τις πόλεις και αφετέρου στην νοσταλγία προς την παλαιότερη εικόνα της Γόρτυνας. Η άποψη αυτή είναι ιδιαίτερα γόνιμη και οδηγεί στην επανεξέταση και άλλων ακόμη μνημείων της Ύστερης Αρχαιότητας με επαναχρησιμοποιημένα παλαιότερα γλυπτά.

Συνολικά, από την εξέταση της ιδιότητας και του έργου των συγγραφέων του τόμου φαίνεται καθαρά ότι η επιλογή έγινε με κριτήριο την ιδιαίτερη ενασχόληση και αγάπη όλων με το αντικείμενο της μελέτης τους, ασφαλές εχέγγυο για την υψηλή επιστημονική ποιότητα του τόμου, όπως μαρτυρούν ακόμη οι πλούσιες υποσημειώσεις και η εκτεταμένη βιβλιογραφία κάθε συμβολής.

Η όλη έκδοση έτυχε προσεκτικής επιμέλειας. Ελάχιστα λάθη εκ παραδρομής σημειώνονται, όπως το μικρό όνομα της Shawna Leigh που έχει αναγραφεί ως Susan στις σελίδες 11 και 72. Η φωτογραφική τεκμηρίωση είναι πλούσια, η ποιότητα όμως πολλών φωτογραφιών δεν είναι ομοιογενής, γεγονός που εξηγείται από την πληθώρα των πηγών.

Εν κατακλείδι, είναι μεγάλη η συνεισφορά του τόμου στη μελέτη των υδραγωγείων και των μνημειακών κρηνών στον ελληνικό χώρο, εντάσσοντάς τα στο πλαίσιο ευρύτερων προσπαθειών, όπως τα γενικότερου αντικειμένου διεθνή συνέδρια για την ιστορία της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Μεσογείου, με τον τίτλο *Cura Aquarum* (το 16ο και τελευταίο έγινε το 2015 στην Αθήνα και τα Πρακτικά του κυκλοφόρησαν το 2017), καθώς και το επικεντρωμένο στα ρωμαϊκά υδραγωγεία *Atlas Project of Roman Aqueducts* και τις σχετικές διαδικτυακές βάσεις δεδομένων: www.romanaqueducts.info και www.romaq.org.

9 Longfellow 2011.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημητρίου, Τ. 2003. *Το Ρωμαϊκό Υδραγωγείο της Σάμου*. Σάμος: Πολιτιστικό Κέντρο «Ν. Δημητρίου».
- Λαμπρινουδάκης, Β., Ε. Καζολιάς, και Λ. Ζώνας. 2017. «Κρήνη κλασικών χρόνων στην αρχαία Επίδαυρο». Στο *Αρχιτέκτων. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, επιμ. Κ. Ζάμπας, Β. Λαμπρινουδάκης, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά και Α. Ohnesorg, 369-82. Αθήνα: Μέλισσα.
- Leigh, S. 1998. *The Aqueduct of Hadrian and the water supply of Roman Athens*. Ph.D. Thesis, University of Pennsylvania.
- Longfellow, B. 2011. *Roman imperialism and civic patronage: form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Λώλος, Γ. 2010. «Υδωρ βασιλεύς Αδριανός έσήγαγεν έκ Στυμφήλου. Το Αδριάνειο υδραγωγείο της Κορίνθου και η μεταφορά του νερού στα ρωμαϊκά χρόνια». Αθήνα: ΠΙΟΠ.
- Reinholdt, C. 2009. *Das Brunnenhaus der Arsinoë in Messene: Nutzarchitektur, Repräsentations-baukunst und Hydrotechnologie im Rahmen hellenistisch-römischer Wasserversorgung*. Wien: Phoibos-Verlag.
- Rogers, D.K. 2018. *Water culture in Roman Society*. Leiden: Brill.
- Trabucco, M. 2007. «Un edificio scomparso nella fontana Arsinoë di Messene?». *ASAtene* 83: 197-214.
- Vitti, P. 2018. «Il ninfeoadrianeo di Argo». *ASAtene* 96:275-99.